

יצחק שמי – מ'נקמת האבות' ל'ג'ומעה אלאהבל'

חברון 1888 – חיפה 1949

מאת בן-ציון יהושע

אדם כותב על תבנית נוף מולדתו

שאלו פעם את הסופר יהודה בורלא: אתה שאשתך עלתה מרוסיה ואת רוב חיךך בילית עם אנשי העלייה השנייה והשלישית, מדוע לא כתבת עליהם והתמקדת בירושלים העתיקה ובחברה הספרדית שממנה באת? בורלא השיב חד וחלק: אדם כותב על תבנית נוף מולדתו, על הקרוב ללבו מילדותו. בורלא שהיה ריאליסטן לירי, כתב על מראות התשתית שנחרטו בזיכרונו מימי הבראשית. יצחק שמי, חברו לספסל הלימודים של בורלא בבית המדרש למורים וידיד קרוב, היה יליד חברון. עם אביו אליהו, שעלה לחברון מדמשק בשנת 1885, דיבר ערבית ועם אמו רבקה קסטל, בת למשפחה ספרדית מסורתית, דיבר לאדינו. דרך עסקי הטקסטיל של אביו עם משפחות ערביות מהר חברון נחשף יצחק שמי לתרבותם ולעולמם של הערבים ואימץ אותם לכתביו. הוא הכיר מקרוב את תבנית נוף מולדתו חברון וסביבותיה. הוא הכיר גם את השיג ושיח של התרבות הערבית.

בד בבד עם זאת, הוא היה ספוג ביהדות ובתרבות עברית לדורותיה. הוא נולד בבית שומר מצוות וינק תורה ודעת הן כתלמיד ה'כותאב' (החזר הספרדי) והן כתלמיד ישיבת 'שדי חמד' בראשותו של הרב חיים חזקיה מדיני. בשנת 1905, שנה לאחר פטירת ר' חיים חזקיהו מדיני, בהיותו בן 18, עזב יצחק שמי את הישיבה ואת חברון יחד עם חברו דוד אבישר, ונרשם לבית המדרש למורים הגרמני מייסודו של ה'עזרה'. הוא סיים לימודיו בשנת 1907. בירושלים הוא שינה את הופעתו והתלבש בסגנון מערבי. עד מהרה הוא נחשף לצינונות בהשפעתם של יצחק בן-צבי ושל"י עגנון. דוד בן-גוריון ביקש ממנו לגייס עובדים ארצישראלים להסתדרות העובדים. בעת לימודיו בירושלים התיידד שמי עם סופרים צעירים אחרים וביניהם יהודה בורלא, אף הוא יליד הארץ. חבריו של שמי עודדו אותו לכתוב ובין אלה שהעריכו את כישרונו היו גם סופרי העלייה השנייה אשר ברש, שגם הוציא לאור את כתביו של שמי לאחר מותו, ויעקב פיכמן, עורך 'מאזניים' ושל"י בן-ציון עורך 'העומר' ו'מולדת'. שמי ובורלא שלטו בעברית על כל מכמניה, כשם שהכירו חוץ מעברית גם ערבית על כל עושרה הלשוני והתרבותי, בצד לאדינו ואולי גם יידיש, שאותה שמעו מאנשי העלייה השנייה וממשפחות נשיהם, וכן טורקית, השפה הרשמית שרווחה אז בארץ, וגרמנית שהייתה שפת ההוראה בבית המדרש למורים מייסודה של ה'עזרה'. יוצא אפוא שבורלא ושמי היו חשופים למיגוון של לשונות ותרבויות על כל המשתמע מהן. מצד אחד, הם הכירו את סופרי העלייה השנייה והשלישית, לרבות יצירותיהם ותרגומיהם מן הספרות הרוסית. מצד שני הכירו את

הספרות הערבית ואת הספרות המערבית בתרגום ובמקור, כשם שמקורות ישראל לדורותיהם היו פתוחים ונהירים להם.

יצחק שמי (סָרְוִי) נולד בחברון בכ"ז באב תרמ"ח (4 באוגוסט 1888) לאביו אליהו סָרְוִי (יליד דמשק) ולאמו רבקה לבית קסטל (ילידת חברון, בת למשפחה ספרדית מיוחסת). לימים הפך את כינויו הספרותי 'שמי' לשם משפחתו הרשמי. בתום לימודיו בבית המדרש למורים מטעם חברת ה"עזרה" (1909) עסק בהוראה בעקרון, בדמשק ובמשך שש שנים בפיליפולי שבבולגריה, שם נשא לאישה את פנינה גינגולד, מורה, ילידת רוסיה. הוא שאף לחסוך מעט כסף ולהתחיל ללמוד משפטים באיסטנבול. בבולגריה נולד בנם ידידיה (שמיר). ב-1919 (תר"פ) חזרו שמי ומשפחתו לחברון, שבה לימד ערבית, ספרות והיסטוריה ובמקביל נתמנה למזכיר היישוב היהודי בחברון. במסגרת תפקידו הגן על היישוב בחברון בזמן הגיגות נבי מוסא. לפי דרישתו הציב הצבא הבריטי כוח צבאי שמנע מאלפי ערבים חמושים לפרוץ לבתי היהודים. נראה שבכתיבת 'נקמת האבות', הטוב בסיפוריו, הושפע מאירועי אותו זמן.

בסוף 1925 (חשוון תרפ"ו) נפטרה עליו אשתו פנינה, ששימשה מורה בבית ספר 'המזרחי' לבנות בחברון. לאחר חודשים מספר נשא יצחק שמי לאישה את שרה (לבית קאליש), אשר גידלה והינכה את בנו והמשפחה עקרה ב-1928 לטבריה, שנה לפני מאורעות תרפ"ט שהמיטו אסון על היישוב היהודי בחברון. אסון חברון השפיע קשות על נפשו של יצחק שמי. ב-1930 עבר מטבריה לחיפה שגם בה עסק בהוראה.

סיפורו הראשון ("העקרה") על הווי הספרדים פורסם ב"העומר" (כרך א, תרס"ז - 1907) ומאז פרסם סיפורים באכסניות הספרותיות בארץ ובחו"ל ("התקופה", "השלוח") בהם תיאר את הווי הערבים, עדות המזרח, חברון ועוד. בנפרד יצא בחייו סיפורו "נקמת האבות" (סיפור מחיי הערבים, תרפ"ח). אסופת סיפוריו בעריכתו ובהקדמתו של אשר ברש יצאה בתשי"א (הכוללת גם את "נקמת האבות"). סיפור זה תורגם לאנגלית, לספרדית ולאיטלקית ונתפרסם באנתולוגיות שונות בשפות אלו. יצחק שמי נפטר בחיפה באדר תש"ט (מארס 1949).

בורלא ושמי נחשפו לספרות המערבית לא פחות מאשר סופרי העלייה השנייה והשלישית, יוצאי מזרח אירופה למרות ששניהם היו חניכי מוסד שעודד את לימוד התרבות והשפה הגרמנית והיו מקורבים מאוד לסופרי העלייה השנייה והשלישית וליצירותיהם.

שמי כחבריו יהודה בורלא ודוד אבישר הוסמכו כמורים בבית המדרש למורים מייסודו של ה'עזרה' שלשון ההוראה בו הייתה גרמנית והספרות הגרמנית והספרות האירופית בכללותה היו פתוחות בפניהם במקור או בתרגום. שמי וחברו בורלא לא רק קראו את יצירותיהם של סופרי העלייה השנייה והשלישית שיצרו בארץ אלא גם הכירו אותם אישית ואף זכו לעידודם ולהדרכתם.

בן בית בהווי של ערביי ישראל

שלושה מסיפוריו של יצחק שמי (מתוך שבעה) עוסקים בערביי ארץ-ישראל. הוא הכיר מקרוב את התרבות הערבית ואת הלשון הערבית ואת חייהם של ערביי ארץ ישראל וחי הכדווים במדבריות הסמוכים לה והכיר מקרוב גם את הספרות הערבית של דורו שהייתה בחיתוליה במאמרו ב'הפועל הצעיר' כותב שמי את דעתו על הספרות הערבית של זמנו:

קלושה ורזה הננה הספרות המקורית הערבית, נמצאת היא עוד במצב התהוות ואיננה עומדת ברשות עצמה, ולא זו בלבד שלא הספיקה לגלות עד עתה שום אופקים חדשים או להרוס את הטעון הריסה מהישנים – אלא שלא השתחררה עוד מהם: חול וקודש, דת והשכלה, ריאליות ורומנטיות, לאומיות וטמיעה, כל אלה משמשים בה בערבוביה וערפל עב שרוי על הכול...בכל זאת עוול גדול יהיה מצדנו אם נמוד את הספרות הזו באותה אמת המידה שאנו ניגשים לתהות בקנקני ספרויות אחרות.

מאמרו מצביע על כך שהספרות הערבית כמו הספרות האירופית היו מוכרות לו עד כדי השוואה בין הספרות הערבית לספרות המערבית. גרשון שקד מציין את היותו של שמי "בן בית בהווי הערבי ובהווי המזרח של העדה הספרדית, אך הווי זה אינו דבר בפני עצמו, אלא כמין חומר שהיוצר דש בו לצרכו". שקד גמר את ההלל על כתיבתו של הסופר יצחק שמי וציין כי בסיפוריו הקצרים יש אחדות של גיבור, של עלייה, של זמן ושל מקום. עצם ההגדרה הזאת מלמדת כי בידי שמי היו כלים מובהקים של הספרות המערבית במיטבה, גם אם גיבוריו היו ערבים או יהודים מזרחיים. ללמדך ששמי היה מעורה בספרות המערבית והכיר את כלליה אם מתוך קריאה בלשונות המקור שבהן שלט ואם מתוך קריאת תרגומים לעברית והיכרות אישית עם סופרי העלייה השנייה והשלישית ויצירתם. המבקר יעקב רבינוביץ כותב על יצחק שמי:

המזרח נמסר על ידי אדם מבפנים, הרואהו כמו שהוא ואשר עינו רואה גם לתוך נשמת האדם המזרחי. רואה הוא את ארץ ישראל והערבי כראותנו אנו את ליטא ופולין, אוקראינה וגליציה, וכראות גוי רוסי את רוסיה. ולכן ציורו הוא אנושי, טבעי ואמיתי, ואין בו שום מזרחיות ספציפית [ההדגשה במקור]. הערבית אצל שמי ובורלא הן מה שהרוסית והיידיש אצל סופרי מזרח אירופה. השילוב הלשוני הזה בא להעניק גוון מקומי וצבע של אוטנטיות ליצירה.

הקשרים החברתיים של בורלא ושמי עם סופרי העלייה השנייה והשלישית תרמו לא מעט לצד הטכני של יצירתם. ש. בן-ציון פתח את שערי 'העומר' ו'מולדת' בפני יצחק שמי ופרסם שם מסיפוריו. ברנר מפרסם מסיפוריו של בורלא ב'על הסף' וב'האדמה' שבעריכתו. ש. בן-ציון מפרסם ב'שי של ספרות' מיצירותיו של בורלא. כך גם דב קמחי שקרא לו והעיר לו על טיוטות של סיפורים.

שמי בעל ידע עצום במכמני הלשון העברית לדורותיה

אני נוטל את הנובלות ואת הסיפורים הקצרים של שמי ובודק את המירקם הלשוני שלהם, ומגלה יוצר השקוע במעמקי הספרות והלשון העברית לדורותיה, אפילו בסיפוריו ה'ערביים'. רק מי שחינוכו הראשוני היה ב'כותאב', ואחר כך חבש ספסל של ישיבה בחברון והוסיף ולמד בבית המדרש למורים, שלא לדבר על הוראת עברית במשך רוב שנות חייו – יכול היה לכתוב בלשון עברית שמנה גם כשהסיפורים עסקו בערבים: "זיקנה הקופצת בלי-עת ומתשת כוחו של אדם" (הבריחה, עמ' 230), הלקוח ממסכת שבת (קנב,א): "כל השטוף בזימה זיקנה קופצת עליו"

"אורייתא קא מרתחא ביה", הלקוחה ממסכת תענית ד,א: "אורייתא היא דקא מרתחא ליה" ([הפלפול ב] התורה היא שמביאה אותו לכדי כעס"

"גרוגרות מבושלות", על פי המסופר במסכת גיטין, נו,א. על גרוגרת דרבי צדוק.

"רך כקנה ומלא סבלנות" (עמ' 227), על פי מסכת תענית מ,א: "לעולם יהא אדם רך כקנה ולא יהא קשה כארו"

"וקינאת ה' צבאות אכלתהו" על פי ישעיהו, ט,6: "קינאת ה' צבאות תעשה זאת".

"ועזב עמו בשתיקה" שמקורו בציווי "עזוב תעזוב עמו"

"אליבא ריקניא" על קיבה ריקה, על פי לפי חולין נט,א.

בנובלה על ההוי הערבי 'נקמת האבות' (עמ' 18), הוא משתמש בביטוי "היה לתל [=תלפיות] שהכל פונים אליו' (ברכות ל, א) או 'נמנו וגמרנו' (לפי עירובין יג, ב), 'הגדיש את הסאה' (ירושלמי שבת, נג) "נתקררה דעתו" בנקמת האבות (עמ' 26) (מסכת נדרים לב, א; במדבר רבה יד) ושימוש חוזר בספרות העברית. ועוד ב'נקמת האבות': "בפישוט ידיים ורגליים" (עמ' 34), ביטוי הלקוח ממסכת הוריות ד, א ועשו בו שימוש מנדלי מו"ס, עגנון והזו. "ויהי שלמא רבא על ראשו" (עמ' 45) לקוח מתוך ה'קדיש'. למרות שעסק בעולמם של הערבים הוא עושה שימוש ב'קדיש'. או הביטוי הלקוח מ'סדר התרת נדרים': "שרוי לך, מחול לך", שנאמר בערב ראש השנה וערב יום כיפור. או 'זרק בהם מרה', לפי מסכת כתובות קג, ב וכן אצל מנדלי מוכר ספרים, עמ' שצג.

הוא משתמש במילים 'ירמולקה' ו'קפיליוש', שכנראה שאב מיצירותיהם של סופרי העלייה השנייה והשלישית וכמובן לסופרים יהודיים ועבריים בגולת מזרח אירופה. אשר ברש במבוא ל'סיפורי יצחק שמי' (הוצאת מ. ניומן, תל-אביב תשי"א, עמ' 8) כותב כי

כישורנו הסיפורי והתיאורי הוודאי של שמי מצא את ביטויו בסיפור הריאלי מחיי היישוב הישן בארץ, ובייחוד מן ההוי הערבי, שאותו חי באינטנסיביות מרובה בילדותו ובנערותו בדרום, ידו, יד צייר, היא כבדה במקצת אך צבעיו בטוחים, עשירים ודשנים ומחולקים יפה. בסיפורים מחיי הערבים יוצאת ריאליותו ללהב של דמיון יוצר...בסך הכול: משא יצירה 'קל' רק מבחינת הכמות, אבל מבחינת האיכות – משקלו רב, וראוי למקום כבוד במדף הפרוזה העברית החדשה"

במכתבו לפיכמן כותב שמי: בתקופה זו של הרת זעם וזוועה בינינו ובין שכנינו (החומר לקוח מחיי הערבים) אולי לא היה מן הראוי להתעניין בהם ובחייהם. ואולם השיבותי אל לבי, האמנות היא למעלה מן הכל ודי לחכימא. שמי היה מודע להיותו סופר עברי, הרואה צורך אמנותי בעיצוב ובציור העולם הערבי שסביבו.

השכלתו של יצחק שמי הייתה השכלה יהודית עמוקה ולאחר מכן רכש השכלה עברית וכללית יחד עם חבריו לספסל הלימודים יהודה בורלא ודוד אבישר. שלושתם היו אנשי חינוך מוכשרים שחיו בין שני עולמות ספרד והמזרח ולימודי יהדות מצד אחד והשכלה מערבית (גרמנית) שפתחה לפניהם עולם עשיר. הם הכירו את הלשון הערבית על בוריה והכירו את תרבות המזרח וערב גם יחד. הם יצאו בשליחות הוראה לקהילות ישראל בתפוצות והפיצו מעיינותיהם חוצה. כחברו בורלא גם שמי נשא אישה רוסית וכשהתאלמן נשא אישה שנייה אשכנזייה אף היא.

יצחק שמי קנה את עולמו כמספר למרות שהיבול שהותיר אחריו היה צנוע ביותר – ארבעה סיפורים מן ההווי היהודי והארץ-ישראלי ועוד שלושה סיפורים מן ההווי הערבי של ארץ ישראל, לרבות הנובלה שהיא הלזו של יצירתו 'נקמת האבות' ובו סיפור המאבק בין ערביי חברון לערביי שכם בדרכם לחגיגות 'נבי מוסא'. יצירותיו ראו אור באכסניות שונות ובתקופות מוקדמות של חייו. כל הניסיונות להשפיע עליו להמשיך וליצור לא עלו יפה והאיכות של ניסיונות מאוחרים שלו כבר לא עלתה יפה כמקודם. כל ימיו חי במצוקה כלכלית שהשפיעה על תפוקתו הספרותית. מחלתה של אשתו ומחלת האמפיזמה (נפחת הריאות) שממנה סבל בשנותיו האחרונות הגבילו את יכולתו.

בעזבונו הספרותי כותב שמי:

עזבוני הספרותי דל וזעום. מבוע יצירתי, בעקב המאורעות והמעצורים, לא היה מעין מבורך, עשיר ומשובב נפש. אלא מעין סלע קשה, שלא פילס לו נתיב החוצה. הוא סער בחובו ורק לפרקים הזיל טפין טפין, הרטיב את קירו החלק וחזר ונבלע בתוכו. האם מוכרח כל בעל כוח יוצר לשאת על גבו נטל כבד של גווילים בלכתו בדרך הארוכה של הנצח? משאי הוא קל ואני לא אכרע תחתיו מדי צעדי...

שמי הוא מספר רב יכולת שסלל דרכים חדשות בסיפורת העברית. הצופים מבחוץ שקראו בגולה את סיפורי בורלא ושמי ראו בהם יוצרים אכזוטיים, והרי הם כתבו על בשר משרם כשם שסופרי העיירה כתבו על העולם הסובב אותם. בנובלה 'נקמת האבות' מתגלה יצחק שמי כאמן התיאור. אלה תיאורים ריאליסטיים בעלי נימה פיוטית של סופר בעל עין בוחנת ואוזן קשובה, שתיאוריו הצבעוניים הם מעשי אמן בבחינת צלם מחונן בן זמננו, היוצא למסע אנתרופולוגי תוך שהוא מלווה את המסע לנבי מוסא וקולט את המראות ואת הקולות ואת כל הניואנסים של ההמון. הוא מגיש לנו תמונת מקרו ובמיקוד מהיר הוא מגיש לנו גם תמונת מיקרו כשעדשת מצלמתו ממוקדת בגיבורי סיפורו. היכולת שלו לתאר תמונה של אלפי חוגגים על שאונם והמונם ולוחמנותם היא תמונת בימוי מופלאה. קטעים מתוך הנובלה הם סוריאליסטיים (המפגש עם האבות). קטעים שלמים בנובלה הם מסע אל נבכי הנפש של נימֶר, הגיבור הנרדף על-ידי עצמו ועל-ידי העולם הסובב אותו. 'נקמת האבות', כמו סיפוריו הקצרים, מגישים לנו סיפורי עלילה קצרים היורדים לנבכי נפש הגיבורים.

כמה יופי ופיוט יש בתיאור הנוף של שכם:

הגיע יום העלייה. העיבל והגריזים רבצו כגמלים ענקיים ליד משאם ושקעו מתנומת שחר. צוואריהם הארוכים כאילו צפדו אל גופם מחמת צינת הבוקר. ראשיהם הסתתרו עוד בתוך ערפלים ועננים, ורעדה של התעוררות ויקיצה עברה פתאום את גוּם, חכטה על שוקם, הנידתם וטילטלתם, והרימתם על רגליהם בתנופה.

נצנצו פסי אורה באצבעות דקות וארוכות מאחורי הר הברכה והשתברו בקרחתו החשופה של הר הקללה שלמולו, זעו ורעדו, ביתרו את ענני האש והקסם, קרעו את האפלולית והפרידו והבדילו בין דבר למשנהו. הבהבו והלבינו הבתים החונים ומתרפקים על צלעותיהם, כחלזונות בין נקיקי הסלעים, ותופע נהרה על המשעולים הפתלתולים והשבילים המשופעים החוצים זה את זה. מסתבכים ונעלמים, ונגלים שוב ליד הגיא שלמרגלותיהם.

ראה בן-ציון יהושע, יהודה בורלא – ריאליסטן לירי שגלה מעירו, ירושלים – מאסף לדברי ספרות, כרך יט (תשס"ג-2003), עמ' 221-230. <http://www.e-mago.co.il/Editor/literature-556.htm> ראה גם

ר' חיים חזקיהו מדיני (ירושלים, תקצ"ג-1832 – חברון, תרס"ה-1904) מגדולי הרבנים במאה התשע-עשרה. לאחר מות אביו ר' רפאל אליהו, יצא לקושטא ואחר-כך לחצי האי קרים שם הרביץ תורה שלא על מנת לקבל שכר. בשנת 1901 עבר לחברון ובה שימש ברבנות עד יום מותו. הנודע ביותר בין מפעליו התורניים הוא 'שדי חמד' – אנציקלופדיה תלמודית הלכתית בשמונה-עשר חלקים, שלושה עשר יצאו בחייו והשאר לאחר מותו. בקיאותו העצומה הקנתה לו שם בעולם היהודי וקהילות רבות פנו אליו לקבל מענה לשאלות הלכתיות. ראה אנציקלופדיה עברית, כרך כב, עמ' 296-297.

ביום שבת, י"ח במנחם-אב תרפ"ט, 24.8.1929, טבחו ערביי חברון ביישוב היהודי בחברון, שרפו את בתי הכנסת העתיקים, הרסו את מרפאת "הדסה" ובזזו את בתי היהודים. כחמש מאות פליטי חרב פונו לירושלים ביחד עם הפצועים. חמישים ותשעה חללים נאספו והובאו לקבורה בחמישה קברי אחים בבית הקברות העתיק של חברון. בבת-החולים בירושלים נפטרו עוד שבעה מהפצועים.

4 גרשון שקד, *הסיפורת העברית 1880-1980*, כרכים א'-ה', הוצאת הקיבוץ המאוחד וכתר, 1977-1998, פרק ה, עמ' 82-68.

שם, עמ' 68.

שם, עמ' 81.

שקד, שם.

ראה ספרה של פרופ' נורית גוברין, העומר – תנופתו של כתב-עת ואחריתו, ירושלים הוצאת יד בן-צבי, תש"ם 1980. עמ' 297. פרופ' גוברין מביאה בספרה את המאמר הראשון והיסודי על ראשיתו של יצחק שמי והיא מתייחסת לשני סיפוריו שראו אור ב'העומר', שבעריכתו של ש. בן-ציון. ראה 'חיות החיות בארץ-ישראל': ש. בן-ציון ופרשת 'מולדת' בספרה דבש מסלע: מחקרים בספרות ארץ-ישראל, תל-אביב משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תשמ"ט-1989, עמ' 288-343.

ראה: שי של ספרות – מוסף ספרותי לשבועון 'חדשות מהארץ' (תרע"ח-תרע"ט) – מהדורת צילום/ הביאה לדפוס והקדימה מבוא על דיוקנו של כתב העת: נורית גוברין. תל-אביב, עקד, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ג 1973.